

АМПЛІТУДА СЕМАНТИЧНОГО РОЗШИРЕННЯ ВЛАСНИХ НАЗВ

Статтю присвячено питанню лексичної мінливості власних назв. Автор аналізує лінію онімних семантичних змін, відзначивши позиції найбільших відхилень онімних значень від своєї прямої функції – ідентифікації та диференціації одиничного об'єкта. Для позначення цього процесу взято фізичний термін амплітуда. Послідовно простежено модуляції амплітуди від апелятивації, або деонімізації, до конотонімізації.

Ключові слова: власне ім'я, онімна семантика, апелятивація, деонімізація, конотація, конотонімізація, конотативний онім, денотат, референт.

Галина Лукаш. АМПЛИТУДА СЕМАНТИЧЕСКОГО РАСШИРЕНИЯ ИМЁН СОБСТВЕННЫХ

Статья посвящена вопросу лексической изменчивости имен собственных. Автор анализирует линию онимных семантических изменений, отметив позиции наибольших отклонений онимных значений от своей прямой функции – идентификации и дифференциации единичного объекта. Для обозначения этого процесса использован физический термин «амплитуда». Последовательно прослежены модуляции амплитуды от апелливативации, или деонимизации, к коннотонимизации.

Ключевые слова: имя собственное, онимная семантика, апелливативация, деонимизация, коннотация, коннотонимизация, коннотативный оним, денотат, референт.

Halyna Lukash. AMPLITUDE OF SEMANTIC EXPANSION OF THE PROPER NAMES

The article is devoted to the question of lexical changeability of the proper names. The author analyses the line of semantic changes of the proper names, marking positions of most rejections of values from the direct function -authentication and differentiation of single object. For denotation of this process the term of physics "amplitude" is taken. Modulations of amplitude are consistently traced from appellativation, or deonymization, to connotonimization.

Keywords: the proper name, semantics, appellativation, deonymization, connotativation, connotonimization, eponymization, connotative proper names, denotate, referent.

Важлива роль семантики як загальнонаукової проблеми визначила її вагоме місце в багатьох дослідженнях. Значення обов'язково виявляється у будь-якій системі, яка засвоює й переробляє для своїх потреб інформацію про довкілля та про саму себе. Пряме й переносне значення, межі сполучуваності слів, пояснення вибору того чи іншого слова відповідно до складу його сем у певному сполученні, проблеми лексичної та граматичної синонімії – ці та подібні питання потребують звернення до загальної теорії мови.

Мета статті – проаналізувати лінію семантичних змін власної назви, відзначивши позиції найбільших відхилень онімних значень від своєї прямої функції – ідентифікації та диференціації одиничного об'єкта. Для позначення цього процесу скористаємося відомим терміном фізики – амплітуда. Пригадаймо: амплітуда коливань – це найбільше відхилення тіла від положення рівноваги. На нашу думку, амплітуда коливань онімного значення охоплює, з одного боку, – онімну асемантику деоніма, з іншого – макросемантику конотативного символу.

Процеси деонімізації, апелятивації і конотонімізації дуже подібні, проте в їх основі лежать різні явища. Спробуємо це з'ясувати. Так, під апелятивацією (у «Словнику української ономастичної термінології» позначуваною також терміном «деонімізація») прийнято розуміти перехід власної назви у загальну без афіксації [9, с. 46–47]. Складний процес перетворення, при якому онім втрачає свої диференційні риси, набуваючи ознак апелятива, обов'язково супроводжується змінами семантичного плану. Оскільки будь-які семантичні трансформації при апелятивації відбуваються в умовах втрати власним іменем одних характеристик і набуття інших, уточнимо диференційні ознаки власних імен і загальних назв.

У традиційному мовознавстві однією з умов для виділення типів значень слугує зіставлення об'єктивних властивостей речей, подій, явищ та їх суб'єктивної цінності для людини – тому називають когнітивний та прагматичний компоненти. У когнітивному значенні вирізняють контенціональний та екстенціональний компоненти, оскільки все, що існує у відображуваному світі, розпадається на дві категорії – речі та ознаки. З огляду на це повнозначні слова виявляють дві функції: репрезентативну та описову. Перша з них відома як функція позначення, ідентифікації чи денотації, а друга – як функція характеристизації або кваліфікації [6, с. 35–36]. Власні назви – це категорія слів, спеціалізованих у функції репрезентації. За М. В. Нікітіним, «ідеальна власна назва» нічого не повідомляє про позначувану річ, а лише представляє її у мовленні. Загальні ж назви тим принципово відрізняються від власних, що у вжитку завжди описують позначувану ними річ [6, с. 36]. Для того, щоб ознака стала річчю-денотатом, необхідно слова-ознаки перевести до розряду речових (речевих) слів. Тоді така лексема додатково збагачується низкою інших змістових компонентів вторинної природи, що виникають внаслідок її функціонування і впливу парадигматичних зв'язків, і конотує контекстні обставини того випадку слововжитку, який чимось відомий і повинен виринути з пам'яті. Поширеною на сьогодні думкою щодо семантики власних назв є констатація того, що «онімічне значення містить співвіднесення з певним референтом (людиною, місцем, твариною, астрономічним об'єктом та ін.), а також компонент відомості імені, стилістичну, оцінну, мотивну й естетичну інформацію (зокрема, у тексті)» [8, с. 426]. У згадуваній роботі М. В. Нікітіна пояснення динаміки значення подано через реалізацію семантичного потенціалу. Основним типом реалізації семантичного потенціалу він називає тропеїзацію: «Тропеїзм – потужне джерело виразності, за рахунок моделей семантичної деривації слово безмежно розширює перелік потенційно можливих значень» [6, с. 312].

Власним назвам властивий, зазначає М. В. Нікітін, специфічний вид вторинної сигніфікації (сигніфікацією він називає віртуальну спроможність знаків служити опису того, що ними позначено. Сигніфікації як опису протиставляють денотацію, або референцію). Оскільки «ідеальна власна назва» не може описувати денотат («сигніфікативне значення як первинна функція для неї не характерна» [6, с. 135]), то вона виявляється спроможною до вторинної сигніфікації, коли відзначає у денотаті ознаки, описуючи їх і ламаючи таким чином свої семантичні обмеження.

У плані структури значення онім не має основної конотації, оскільки не зв'язаний із поняттям, однак може набувати додаткових конотацій, коли, зокрема, позначуваний ним об'єкт добре відомий. Якщо одна з таких конотацій трансформується в основну, власне ім'я стає загальним – так свого часу вважала О. В. Суперанська. Семантичний механізм апелювання власних назв у неї у найпоширенішому вигляді полягає в тому, що одна з випадкових, факультативних сем переміщається в ядро значення, тим самим формуючи його, і стає головною (у мові взагалі або тільки в конкретній мовній ситуації). При цьому онім втрачає конкретність, тобто зв'язок з індивідуальним предметом [12, с. 113]. Тим самим цей онім набуває здатності співвідноситися із класом однорідних об'єктів (денотат), а також «обростає» рядом ознак, пов'язаних з ядерною семою (сигніфікат).

Дослідження етапів своєрідного «завмирання» онімів на шляху свого перевтілення ставить науковців перед необхідністю звернути увагу на нову групу власних назв, що певний час перебувають у полі дії цього процесу. Проте сьогодні із деякими уточненнями ми процес появи саме такого оніма називаємо конотонімізацією [5, с. 292]. Зберігаючи при цьому статус власної назви, «перевтілений онім» переходить до іншого онімного розряду – розряду конотонімів. Конотоніми як окремих онімний розряд наділені всіма властивими цій структурі ономастикону ознаками. Насамперед можна говорити про власний для конотонімів об'єкт іменування – образно осмислені предмети дійсності (факти, явища, особи), номінація яких реалізовується в мовленні. Отже, конотоніми, як і будь-який інший онімний розряд, здійснюють одиничну референцію. Конотоніми у своїй смисловій структурі мають не лише класичні семи класифікаційного характеру, такі, як пропріальність, одиничність, національна приналежність, а й набувають сем поняттєвого характеру. При цьому вони можуть заступати апелювати, але все

ж самі не стають загальними назвами, утримуючи зв'язок із одиничним об'єктом – референтом, що його «породив» [5, с. 106]. В апеляції до базового оніма конотонім призначений підкреслювати свою вторинність, постійно зберігаючи високу естетично-виражальну потужність і свій зв'язок з онімом-«батьком». Втрачається такий зв'язок, згасає образність – і конотонім виходить із меж онімного простору, тобто стає деонімом. Отже, основна відмінність конотоніма від деоніма – відсутність у деоніма зв'язку із пропріальним етимомом. Деонімізовані імена або зовсім не мали референтних конотацій (*кашемір, панама* та ін.), або втратили їх (*олух, фетюк*) [7, с. 47].

Дослідників все більше зацікавлюють особливості функціонування власних імен у спеціальних підмовах, зокрема у наукових терміносистемах. Це зумовило появу у 80-х роках ХХ століття окремої мовознавчої дисципліни – термінологічної ономастики (англ. *LSP onomastic*, нім. *Fachsprachonomastic*, рос. *терминологическая ономастика*). У термінології власну назву використовують лише для номінації нового явища чи об'єкта дійсності, тому найчастіше вважають, що епонімізація – це різновид апелятивації, процес творення спеціальних мовних одиниць на основі епонімів [1].

Процес апелятивації ґрунтується на розширенні значення, яке виражається в переході найменування індивідуального об'єкта на весь клас подібних об'єктів. Це, у свою чергу, засвідчує, що апелятивація онтологічно має метонімічну природу, оскільки одиничне, індивідуальне починає вживатися як загальне, класотворче. Якщо розширення значення супроводжується кристалізацією наявної в онімі конотації, яка передбачає збереження зв'язку з референтом, йдеться про конотонімізацію. Коли ж ми акцентуємо увагу на втраті онімного значення і засвідчуємо при цьому відсутність референтної прив'язки, ми говоримо про деонімізацію. Основними механізмами реалізації явища апелятивації є тропеїзація (метафоризація і метонімізація). Ю. О. Карпенко одним з перших назвав ці терміни метонімічними [3, с. 25]. Отже, у межах онімної семантичної амплітуди маємо такі процеси: апелятивація, конотонімізація, деонімізація (таблиця 1). Епонімізація – різновид апелятивації.

Таблиця 1.

Процеси онімної семантичної амплітуди

Конотонімізація	Епонімізація	Деонімізація	Апелятивація
Онімне значення набуває пояснювальної сили. Одна із конотативних сем переміщається в ядро значення, і стає головною. Зберігається образність. Є зв'язок з референтом.	Онім переходять до розряду загальних назв (епонімів) – термінологічного типу найменувань. Зв'язок з індивідуальним об'єктом практично втрачено.	Онім втрачає конкретність, тобто зв'язок з індивідуальним предметом, здобуваючи тим самим здатність співвідноситися із класом однорідних об'єктів (денотатом).	Найменування індивідуального об'єкта переходить на весь клас подібних об'єктів – апелятивів.

Метонімія антропонімів часто зумовлена асоціаціями між подіями, явищами, об'єктами, людьми. В. Топоров відзначав: «Виявляючи лише слабку властивість бути власною назвою, оніми не стільки розрізняють об'єкти, скільки об'єднують їх (порівняйте спільне ім'я в тотема, племені і навіть окремих його представників там, де не існує заборони на таке спільне іменування елементів божественної та людської сфер, або у пращурів і нащадків, батька й сина, або у братів)» [13, с. 508]. Так, імена та прізвища людей, які стали загальними назвами предметів, лежать в основі назв різних предметів, явищ, понять: *браунінг* (пістолет), *наган* (модель револьвера), *максим* (кулемет), *рентген* (назва апарата), *дизель* (назва двигуна), *френч*,

макінтош, *галіфе* (назви одягу), *кардиган* (в'язаний жакет на гудзиках і без коміра), *реглан* (покрій рукава), *силует* (вид портрета), *ватман* (щільний папір), *меценат* (покровитель наук, мистецтв); *махаон* (метелик), назви одиниць виміру – *ампер* і *ват*, *вольт* і *герц*, *джоуль* і *кельвін*, *кулон* і *ньютон*, *ом* і *паскаль*, *рентген* і *тесла*; числа Сміта або просто *сміти*; назви *страв* – *олів'є*, *банюш* (від імені газди *Банюша*). А ще *мартени* – мартенівські металургійні печі, в яких виплавлялася сталь за способом, запропонованим французьким металургом П'єром-Емілем Мартеном. А тістечко *наполеон*, виготовлене у вигляді трикутника, який мав нагадувати знаменитий капелюх Наполеона; *фаянс* (Фаенц – Faïence), *лабутени* (назва дизайнерської моделі взуття, названа за прізвищем її творця – Крістіана Лубутена)... Від географічних найменувань теж утворилося багато назв: *бостон* (тканина), *йоркшир* (порода свиней), *леггорн* (порода курей), *балаклава* (лижна маска, в'язана шапка, шлем що закриває голову, лоб та частину обличчя), *болонья* (плащ), *коньяк* (міцний алкогольний напій, виготовлений у місті Коньяк у Франції), *пломбір* (від міста Пломб'єр), сири *пармезан*, *рокфор*, спагетті *болоньезе* і *ніцца*, *меандр* (від назви річки Меандр). Назви міст часто слугують твірною основою для найпродуктивнішої групи хореографічних понять танців: *бостон* (м. Бостон, США; парний танець, повільний вальс); *чарльстон* (м. Чарльстон у штаті Південна Кароліна, США); відомі *краков'як*, *варшав'янка* та багато інших [2]. А основою поняття *камікадзе* стала назва тайфуни в Японії.

Досить активно в сучасній мові відбувається процес апелятивації словесних товарних знаків, який полягає у втраті словом здатності співвідноситися тільки із продукцією конкретного виробника й переходом до фонду загальної лексики для позначення тієї товарної категорії, до якої споконвічно належав даний знак: *ксерокс* (копіювальний апарат), *скотч* (прозора клейка стрічка), *джакузі* (гідромасажна ванна; назва походить від північноамериканської фірми Jacuzzi Inc., яка організувала їх масове виробництво). При цьому, як вважають дослідники, домінують закон економії й екстралінгвальний фактор моди, а також відсутність культури сприйняття товарних знаків як охоронюваного об'єкта інтелектуальної власності. Компанії, чийм товарним знакам загрожує небезпека відриву даного словесного знака від товару конкретного виробника й уживанню його для позначення всієї товарної категорії, вживають серйозних рекламних та PR-зусиль для запобігання переходу торговельної марки в загальну назву. Традиційним прикладом може служити компанія «Хегох», якій вдалося викоринити загальне слово «хегох» з англійської мови, замінивши його на *photocopier/photocopy*.

Якщо характер якогось об'єкта виявляється дуже яскравим, ім'я, що його називає, має тенденцію переходу до розряду конотонімів. Наприклад: *Не ризикуватимеш – не питимеш «Мадам Кліко»* (Зоря, 12. 02. 01). «Мадам Кліко (Madame Clicquot)» – всесвітньо відома марка шампанського, за якою стоїть образ цілком реальної жінки, вдови скромного і майже невідомого історії виробника вин на ім'я Франсуа Кліко. Трансформований вираз *Хто не ризикує – той не п'є шампанського* звучить свіжо, оригінально і набуває нових нюансів: *«Мадам Кліко» – дороге і вишукане шампанське, отже, завдяки ризику можна мати не просто гарне життя, а комфорт і розкоші.*

Зміщення структури базового онімного значення відбувається тоді, коли якийсь об'єкт, названий іменем, стає інформаційно вагомим у соціумі. Власне ім'я ототожнюється з цією інформацією, може її замінювати, стає її знаком, одночасно виявляючи логічну та емоційну оцінку об'єкта. У такому разі перерозподіл інформації в первісно заданій програмі оніма відбиває базову семантику об'єкта, насичуючи її новими враженнями та настроями [5, с. 210]. У семантичній структурі конотоніма важливе місце посідає образний компонент, який внаслідок прагнення до експресивного називання, здатності до відтворювання, повторюваності та впізнаваності у певних комунікативних ситуаціях стає основою для розвитку онімної семантики. Так, якщо ще недавно новобудови йменували *Черемушками*, то зараз – *Царськими Селами* чи *Європою*, престижні мікрорайони чи вулиці – *Заснами Кончами*, наприклад, м-н Василиця над Дніпром або *Банківськими* – вул. Дашкевича, на якій багато банків (м. Черкаси) [9]. На онімній системі на рівні неофіційної мікротопонімії знайшла свій відбиток вестернізація

української культури: *Бруклін, Чикаго* – ‘фешенебельний мікрорайон’; *Бродвей* – ‘головна вулиця’.

Детальніше результати цих процесів покажемо на таблиці 2.

Таблиця 2.

Процес		Ознаки			Приклади	
		Об'єкт процесу	Понятійність (сигніфікативне / репрезентативне значення)	Конотації когнітивне значення/ суб'єктивне ставлення		Зв'язок з референтом
Апелятивнація	Загальна назва		Позначає поняття <i>Сигніфікація</i>	Має конотації	Факультативно називає конкретний предмет	<i>Місто, людина, країна, фізика; красивий, відомий</i>
		Онім	Понятійну співвіднесеність виражає факультативно <i>Репрезентація</i>	Чіткої й однозначної конотації не має	Зв'язок безпосередній	<i>Харків, Англія, Шекспір, катер «Микола Пирогов», газета «Україна молода», цукерки «Пташине молоко»</i>
Конотонімізація	Власна назва	Конотонім	Вбирає значення властивостей свого референта і називає образно осмислений предмет дійсності. <i>Вторинна сигніфікація і репрезентація.</i>	Має понятійні конотації, які зливаються з емоційно- експресивним. Зберігається образність	Зберігає зв'язок з референтом.	<i>Мекка (‘місце поклоніння’), Бродвей (‘центральна вулиця’), місцева Мерлін Монро (‘красуня’), тітушка (‘спортсмен- гопник’), тігіпка (‘боязлива людина’), плюшкін (‘скнара’), український Сократ (Григорій Сковорода)</i>
Деонімізація Епонімізація	Загальна назва	Деонім	Позначає не один предмет, а цілий їх клас. <i>Сигніфікація</i>	Чіткої конотації не має	Втрачає індивідуальну референтну закріпленість	<i>Лабутени, реглан, силует, ватман, ампер, джоуль, олів'є, болонья, пломбір, наполеон, ксерокс, балаклава</i>
		Епонім	Предметно-логічна мотивація відсутня. Зберігається слабка ідентифікуюча роль. <i>Сигніфікація</i>	Чіткої конотації не має	Втрачає індивідуальну референтну закріпленість	<i>Хвороба Бехтерева, плямиста лихоманка Скелястих гір (мед.), траса Кондратюка (астр.); автомобіля Калашикова, коктейль Молотова, (військ.), закон Архімеда (фіз.)</i>

Таким чином, онімна семантика характеризується певними модуляціями амплітуди свого коливання. Подвійна природа власної назви, рухливість сфери онімного номінування, на яку свого часу вказував В. Топоров, передбачає два результати: максимальний вияв властивості

«бути власною назвою» або ж «вивітрювання» цієї властивості й апелятивацію оніма. І хоч практика вживання онімів показує, що межа переходу *nomina propria* у *nomina appellativa* і навпаки досить хитка, проте сукупність ознак, за якими виділяється з ряду подібних той чи інший денотат, становлять початкову семантику власної назви, принциповим завданням якої є саме виокремлення. Унаслідок накопичення достатньої сили конотативного компоненту, здатного переважити денотативний складник значення, онім може переходити у розряд конотонімів. Одна з умов появи конотоніма – необхідність образно назвати певний об'єкт. Обраний пропріальний етимон має бути відомим загалом. Далі вступає в дію механізм вторинної номінації – метафоризація або метонімізація. Проте через втрату образності і зв'язку з референтом онім може апелятивуватися і стати деонімом. Різновидом апелятивації слугує епонімізація – процес творення термінологічних сполук з іменниками-власними назвами.

ЛІТЕРАТУРА

1. Дзюба М. М. Епоніми в українській науковій термінології: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук / М. М. Дзюба. – Луцьк, 2011. – 18 с.
2. Кажан В. І., Калініна Р. П. Власні імена та їх похідні в термінології хореографічного мистецтва. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <file:///C:/Users/Admin/Downloads/336-1305-1-PB.pdf>
3. Карпенко Ю. О. Творення загальних назв від власних / Ю. О. Карпенко // Українська мова і література в школі. – 1973. – № 10. – С. 23–30.
4. Лукаш Г. П. Актуальні питання української конотоніміки: [монографія] / Г. П. Лукаш – Донецьк: ТОВ «Видавничо-поліграфічне підприємство «ПРОМІНЬ», 2011. – 438 с.
5. Никитин М. В. Курс лингвистической семантики: Учебное пособие для студентов, аспирантов и преподавателей лингвистических дисциплин в школах, лицеях, колледжах и вузах / М. В. Никитин. – С.-Петербург, Научный центр проблем диалога, 1996. – 760 с.
6. Отін Є. С. Конотативна ономастична лексика / Є. С. Отін // Мовознавство. – 1978. – № 6. – С. 47–53.
7. Селіванова О. Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія / О. Селіванова. – Полтава: Довкілля-К, 2006. – 716 с.
8. Словник мікротопонімії Черкащини [укладачі: Т. О. Гаврилова, З. М. Денисенко]. – Черкаси: Вид. Ю. Чабаненко, 2010. – 494 с.
9. Словник української ономастичної термінології / Уклад. Бучко Д. Г., Ткачова Н. В. – Харків: Ранок-НТ, 2012. – 256 с.
10. Суперанская А. В. Общая теория имени собственного / А. В. Суперанская. – М.: Наука, 1973. – 366 с.

Стаття надійшла до редакції 22.06.2017 р.